

تبیین نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو بر اساس قرآن

علی اصغر پورعزت¹

زهرا ستاری²

صفی‌اله صفایی³

مریم موسیوند⁴

چکیده

هدف: هدف از انجام این پژوهش، تبیین نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو در پرتو قرآن و عترت بود. **روش:** تحقیق حاضر از لحاظ نوع، تحقیق کیفی به صورت تحلیل محتواست و با استفاده از روش تحقیق موضوعی قرآن کریم درباره واژه «آگاهی» بررسی و تبیین شده است. روایی و پایایی مفاهیم استخراج شده به تأیید متخصصان این حوزه رسید. **یافته‌ها و نتیجه‌گیری:** یافته‌های مستخرج از جامعه بررسی (ساحت مقدس قرآن کریم و ترجمه آیات متن از مجموعه کتب تفسیر المیزان)، به تقسیم مقوله آگاهی در پنج عنوان جایگاه و ارزش آگاهی، عوامل و زمینه‌های آگاهی، موانع آگاهی، بازتاب آگاهی در عملکرد رهبران و بازتاب آگاهی در عملکرد پیروان منجر شد.

واژگان کلیدی: رهبری، پیرو، روابط رهبر و پیرو، آگاهی، اطاعت.

♦ دریافت مقاله: 97/07/30؛ تصویب نهایی: 98/04/07

1. استاد دانشگاه مدیریت دولتی، دانشگاه تهران، ایران.
2. کارشناس ارشد مدیریت دولتی گرایش منابع انسانی، دانشگاه تهران، ایران.
3. دکتری علوم اجتماعی، استادیار دانشگاه پیام نور، صندوق پستی 19395-3697، تهران، ایران. (نویسنده مسئول) / نشانی: همدان؛ دانشگاه پیام نور، دفتر ریاست / نمابر: 081132546840 / Email: rmsafaei@gmail.com
4. دانشجوی دکتری مدیریت دولتی گرایش رفتار سازمانی، مربی دانشگاه پیام نور، صندوق پستی 19395-3697، تهران، ایران.

الف) مقدمه

رهبران برای موفقیت به شایستگی‌ها و توانایی‌هایی نیاز دارند تا بتوانند به طور اثربخش اجرای وظیفه کنند و به گفته قرآن کریم، آگاهی و علم و معرفت، یکی از این شایستگی‌هاست (بقره: 247). رهبر مسلمانان باید عالم باشد؛ زیرا علم حقیقی زمینه‌ساز عصمت و دوری از گناهان و خشیت از پروردگار است (فاطر: 28)؛ از بندگان خدا تنها دانایان از او بیم دارند (طباطبایی، 1383، ج 17: 56). رابطه دانشمندی و رهبری، به حدی محکم است که گویا عهد امامت، عهدی بر عهده دانشمندان است؛ چنانکه در خطبه 3 نهج‌البلاغه، در این باره فرموده است: اگر انبوه آن جماعت نمی‌بود یا گرد آمدن یاران حجت را بر من تمام نمی‌کرد و خدا از دانشمندان پیمان نگرفته بود که برابر شکمبارگی ستمکاران و گرسنگی ستمکشان خاموشی نگزینند، افسارش را بر گردنش می‌افکنم و رهایش می‌کردم. (بوعزت، 1393: 127)

سیره عملی ائمه معصومین (ع) به عنوان جانشینان برحق پیامبر اعظم (ص)، بر مبنای خردورزی شکل گرفته و از این رو، مبارزه با جهل و نادانی و تربیت پیروان، مهم‌ترین اهداف ایشان طی دوران امامت و رهبری مردم محسوب می‌شود. در خطبه 34 نهج‌البلاغه در این باره آمده است: «ای مردم! مرا بر شما حقی و شما را بر من حقی؛ حقی که شما بر گردن من دارید، اندرز دادن و نیکخواهی شماست و...؛ و تعلیم شماست تا جاهل نمائید و تأدیب شماست تا بیاموزید».

در فرهنگ کشور ما که دین در آن کارکرد محوری دارد، نمی‌توان انتظار داشت نظریه‌های موجود که آمیخته با فرهنگ غربی و الهام گرفته شده از فرهنگ غیر اسلامی است و در آن زمینه تکوین یافته، کاربرد و اثربخشی داشته باشد؛ از این رو، درست نیست که این نظریه‌ها را به صورت مطلق مطرح و با ترجمه متون لاتین و ارائه آنها، بدون نقد جدی، خود را وامدار و مصرف‌کننده دیگران کرده، بی‌هیچ پالایشی به کارگیری آن را به مدیران توصیه کنیم (میرزایی اهرنجانی و همکاران، 1385: 3). نوآوری و تولید در دانش‌های انسانی، به گونه‌ای که بایستگی و ضرورت حضور قدرتمندانه و مؤثر دین در عرصه‌های «داره جامعه» و «تربیت انسان» را توجیه کند، نیازمند انجام چنین تحقیقاتی است.

متفکران علوم انسانی، مفهوم رهبری را از ابعاد مختلفی بررسی کرده و تعاریف مختلفی را به دلیل ماهیت پیچیده رهبری، ارائه کرده‌اند. گروهی، رهبری را بخشی از وظایف مدیر می‌دانند و گروهی دیگر برای رهبری مفهوم وسیع‌تری نسبت به مدیریت قائلند و آن را توانایی ترغیب دیگران به کوشش مشتاقانه برای نیل به هدفهای معین می‌دانند. (سیدجوادی، 1383: 310)

در فرهنگ اسلامی، رهبری و امامت عبارت از سیاستی است که اساس آن متکی به وحی بوده و شامل همه روابط انسانی می‌شود و بنیادها، نهادها، روابط اجتماعی، آراء، عقاید، فرهنگ، اخلاق، بینشها، سنتها، خواسته‌ها و به طور کلی روابط فرد با فرد، فرد با خدا، فرد با خود و فرد با طبیعت را سمت و سوی الهی می‌دهد (عمید زنجانی، 1377: 112). از این رو، کسانی باید رهبری مردم را به عهده گیرند که پیش از هر چیز به دانش و آگاهی متصف باشند. کسانی که می‌خواهند در هر سطحی عنوان «مام» را پیدا کنند و نقش رهبری را بر عهده گیرند، ابتدا باید به خوبی راه تکامل و قرب الی‌الله را بشناسند و بدانند مقصد کجاست و از چه راهی باید به آن رسید. سپس در عمل به این معارف، پیشگام باشند و ابتدا خود قدم در راه نهند تا دیگرانی هم که طالب کمال انسانی و قرب الی‌الله هستند، به

تبیین نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو بر اساس قرآن ﴿ 277

دنبال آنان حرکت کنند. زمان ما که زمان غیبت حضرت ولی عصر (عج) است، مصداق تام امامت در «ولایت فقیه» متبلور است که در رأس جامعه اسلامی قرار دارد. (مقیبی، 1394: 458)

در اکثر مباحثی که مطرح می‌شود، نظریه‌ها بیشتر رهبرمحورند؛ اما نقش پیروان را در فراگرد رهبری نمی‌توان نادیده گرفت؛ زیرا موفقیت رهبران و پیروان، به رابطه پویا و فعال بین افراد است. تونکه‌نژاد در تعریف پیرو می‌گوید: افرادی که به طور فعال و داوطلب در فراگرد رهبری در پاسخ به پیشقدمی رهبر در تعیین هدف مشترک، چشم‌انداز و اقدام برای تغییر، درگیر می‌شوند. (تونکه‌نژاد، 1385: 22)

با ریشه‌یابی علل عدم تشکیل حکومت اسلامی در زمان ائمه معصومین (ع) به این نکته پی می‌بریم که با وجود حضور ایشان که برگزیدگان خداوند در زمین بودند و از هر جهت توانایی و شایستگی رهبری امت اسلامی را داشته‌اند، تنها به دلیل عدم درک این بزرگواران توسط مردم نابالغ آن زمان و نبودن ظرفیت پذیرش رهبری ائمه هدی (ع)، تشکیل حکومت ظاهری توسط امام معصوم فراهم نشد. از سوی دیگر، سرگذشت نهضت‌های اسلامی در ایران، مصر، الجزایر و... در گذشته، بیانگر این واقعیت است که با وجود پیروان سلحشور و شهادت‌طلب و تنها به علت نبودن رهبری مؤثر، این حرکت‌های اسلامی با شکست مواجه شده‌اند. تجربه شکوهمند انقلاب اسلامی در ایران با رهبری اثربخش امام خمینی و پیروانی آگاه، شهادت‌طلب و انقلابی، به خوبی لزوم توجه همزمان به عناصر رهبری و پیروی را بیان می‌دارد (مقیبی، 1394: 462). در فرهنگ اسلام، علاوه بر اینکه رهبری فقط شایسته پاکیزگان است (بقره: 124)، تحقق جامعه مطلوب و تحقق تحولات بنیادین در جامعه نیز با حضور پیروانی که اهداف رهبران شایسته را می‌شناسند و پیرو راه و خط اویند، امکان‌پذیر می‌شود؛ حال اگر پیروان فاقد آگاهی کافی در پیروی از رهبر خردمند باشند، مستعد پذیرش شرایط ظلم و بی‌عدالتی می‌شوند. حضرت علی (ع) آفت‌زدگی جامعه را عدم اطاعت از رهبری بیان فرموده‌اند: آفت مردم، فرمان فرمانده و حکمران را نبردن است. (آمدی، 1383، ج 2: 1296)

با توجه به اهمیت موضوع آگاهی در رابطه رهبر - پیرو و ادامه حیات قدرتمند سازمان در زمانی که به عصر دانش مرسوم است، همچنین نیاز به آگاهی رهبران سازمان از یک سو و پیروی آگاهانه از رهبر خردمند در جلوگیری از هدررفت منابع از سوی دیگر، محقق در سایه شاگردی در محضر جامع‌ترین منبع در فرهنگ اسلام، مصحف شریف قرآن، قصد بررسی نقش آگاهی رهبر - پیرو را دارد.

ب) پیشینه تحقیق

در متون تاریخی اسلام، شماری از پژوهشگران، اداره امور سازمان‌های بروکراتیک را از دیدگاه اسلامی تجزیه و تحلیل کرده‌اند که تاریخچه مختصری از آنها در زمینه مدیریت و رهبری، در دو بخش تحقیقات داخلی و خارجی در ادامه اشاره می‌شود.

1. تحقیقات داخلی

استاد مطهری (1385) در دو مقاله «مدیریت و رهبری در اسلام» و «رشد اسلامی»، رابطه رهبری و مدیریت را چنین تبیین کرده است: «رهبری و مدیریت، خود مستلزم نوعی رشد است... رشد یعنی توان شناخت لیاقت و شایستگی نگهداری و قدرت بهره‌برداری از امکانات و سرمایه‌های مادی یا معنوی که در اختیار انسان قرار داده می‌شود».

مکارم شیرازی (1305) در کتاب «مساله مدیریت و فرماندهی در اسلام» و عزتی (1358) در کتاب فلسفه سیاسی اسلام «مفهوم رهبری در اسلام» مطالب کلی در خصوص تعریف و ویژگیهای رهبری اسلامی ارائه دادند. شفیعی (1382) در مقاله «مدیریت بر قلوب» مدلی را برای رهبری معرفی می‌کند که بر پیش فرضهای دینی با محوریت رهبری امام خمینی استوار است. سعدآبادی (1388) در مقاله «الگوی پیشنهادی در تحلیل روابط رهبر و پیرو در مکتب امام خمینی»، الگویی از روابط رهبر و پیرو پیشنهاد می‌دهد و بیان می‌دارد: فراگرد نفوذ هنگام انجام وظایف طرفین بر مبنای تکلیف درک‌شده، خود به خود اتفاق می‌افتد. در این الگو به هر دو عنصر رهبر و پیرو توجه شده است. در این الگوی رابطه‌ای، دو نوع بازخورد را نیز تعریف می‌کند: بازخورد از رهبران توسط پیروان و بازخورد از پیروان توسط رهبران.

ملکی منفرد (1387) در پژوهش خود، ویژگی‌های اطاعت از دیدگاه قرآن کریم را در سه دسته اطاعت از روی حب، اطاعت از روی بینش و آگاهی و اطاعت از روی صبر و استقامت و شکیبایی دسته‌بندی کرده است. نتایج پژوهش درویش و فرزانه‌دخت (1389) بر تأثیر غیر مستقیم رابطه مدیران و بروز خلاقیت کارکنان در محیط کار به واسطه انرژی دلالت دارد. جعفری و میرمقدم (1392) در بررسی نقش رهبری خدمتگزار در توسعه سرمایه اجتماعی، ویژگی‌های رهبری خدمتگذار را آگاهی، شنیدن مؤثر، همدلی، شفاف‌خشی، اقناع، تأکید و تمرکز بر افراد و... بیان کرده‌اند. پورعزت (1393/ب)، دانش و حکمت رهبری را یکی از شرایط و وظایف رهبری دانسته، بیان می‌دارد که رابطه دانشمندی و رهبری به حدی محکم است که گویا عهد امامت، عهدی بر عهده دانشمندان است.

2. تحقیقات خارجی

لانگه و همکاران¹ (2018) نیز به بررسی نقش ذهنیت آگاه رهبر به عنوان پیش‌بینی کننده احتمالی رفتار رهبری مخرب و تحول‌پذیر پرداختند و نشان دادند که رهبران با آگاهی بالا، کمتر مخرب‌اند و تحول‌پذیری بیشتری دارند. همچنین یافته‌ها بر اهمیت قابلیت ذهنیت در روند رهبری تأکید دارند.

الباز و یاسین² (2017) در پژوهش «نقش رهبری خردگرا در افزایش کارایی عملکرد: شواهدی از بخش گردشگری مصر»، نشان دادند که تمام سبکهای رهبری تأثیر مثبتی بر رضایت کارکنان دارد. همچنین نشان دادند که نفوذ مثبت از طریق رهبر آگاه، سبب توسعه جامعه و گردشگری می‌شود.

1. Lang

2. Elbaz & Yacine

ج) روش و ابزار

در هر مبحث علمی، از روشهایی برای استنباط و فهم و آزمون یافته‌ها استفاده می‌شود. در مدیریت اسلامی نیز با توجه به ساحت ارزشی و فنی مباحث آن، باید از روشهای معتبری استفاده شود که بتوانند از یافته‌های آن دفاع کنند. ساحت فنی مباحث مدیریت اسلامی، به علوم تجربی و پژوهشهای میدانی مدیریت و روشهای متعارف در آنها واگذار می‌شود. اما در ساحت ارزشی، منابع معتبر روش‌شناسی مدیریت اسلامی عبارتند از: «آیات مبارک قرآن کریم، سنت چهارده معصوم، عقل و اجماع فقها و دانشمندان متخصص» (پورعزت، 1393: 72). دستیابی به هدفهای علمی یا شناخت علمی زمانی میسر خواهد بود که با روش‌شناسی درست صورت پذیرد. (خاکی، 1378: 155)

تحقیق حاضر از لحاظ نوع تحقیق، کیفی است و از روش تحقیق موضوعی قرآن کریم درباره آگاهی استفاده کرده است. محقق در روش تحقیق موضوعی قرآن کریم، مسقیماً وارد قرآن می‌شود و آیات مربوط را بدون هیچ واسطه‌ای بررسی و مفهوم‌یابی می‌کند و از یکایک کلمات و عبارات آنها نکته و مفهوم برداشت می‌کند. (لسانی فشارکی و مردانی زنجانی، 1385: 11)

بر اساس برخی از آیات و روایات که قرآن را بیانگر و روشن‌گر هر چیزی می‌دانند و آن را جامع علوم اولین و آخرین و حاوی اخبار گذشته و حال و آینده و فصل الخطاب تمامی اختلاف نظرها معرفی می‌کنند، دریافته می‌شود که هر موضوعی را می‌توان در قرآن تحقیق کرد. (لسانی فشارکی، 1389)

جدول 1: فرایند انجام تحقیق

1. انتخاب عنوان و کلید واژه‌های آن	الف) مراحل مقدماتی
2. آماده سازی اوراق اولیه تحقیق موضوعی	
3. نگارش صفحه عنوان و ثبت گزارش آغاز تحقیق	
4. تدارک فهرست آیات اصلی	
5. تدارک فهرست سیاق‌ها	
6. ثبت آمار و ارقام مربوط به کلید واژه‌ها در قرآن مجید	
1. نگارش متن کامل	ب) مراحل مفهوم‌یابی
2. تلاوت مکرر آیه	
3. بررسی مفاهیم آیه	
4. یادداشت سوالات	
5. بررسی مفاهیم آیه در سیاق	
6. یادداشت نظم‌ها و هماهنگی‌ها	
7. توصیه‌های تکمیلی (به خاطر سپاری مفاهیم و سوال‌ها، از بر کردن آیات اصلی، و دست نزدن به ترکیب دست نویس تحقیق)	
8. بازنگری سرتاسری مفاهیم (اضافه کردن مفاهیم جدید، تکمیل مفاهیم ناقص)	
9. مراجعه به متون تفسیری	

1. تدارک و طراحی عناوین بخشها و فصلها	ج) تدوین و نگارش
2. شناسه گذاری مفاهیم	
3. نگارش دستاوردهای مطالعه و تحقیق	

د) یافته‌ها

با استفاده از روش تحقیق موضوعی قرآن کریم به شیوه تحلیل محتوا، آیاتی از قرآن کریم که دارای کلیدواژه‌های «علیم، حکیم و خبیر» بودند، زیر نظر کارشناس قرآنی دکتر محمدعلی لسانی فشارکی استخراج شد و مفهوم‌یابی آیات از لحاظ روایی و پایایی نیز به تأیید اساتید خبره رسید.

با مطالعه مفاهیم استخراج شده از آیات مذکور، دستاورد آن در پنج عنوان جایگاه و ارزش آگاهی، عوامل و زمینه‌های آگاهی، موانع آگاهی، بازتاب آگاهی در عملکرد رهبران و بازتاب آگاهی در عملکرد پیروان، به دست آمد که به تشریح دقیق آن پرداخته می‌شود. حدود 25 درصد کل آیات قرآن؛ یعنی 1508 آیه، در محدوده سیاقهای مورد بررسی قرار گرفت که نشانگر توجه ویژه قرآن به آگاهی است.

1. جایگاه و ارزش آگاهی

آگاهی، شناخت عمیق است؛ به منزله نوری است که انسان حقایق را به واسطه آن، درک و از فتنه‌ها و بحرانها به سلامت عبور می‌کند. هدف والای قرآن نیز رسیدن بندگان به معرفت و شناخت و عمل کردن بر اساس آگاهی است و به همین سبب رسالت پیامبران را دادن حکمت معرفی می‌کند.

خداوند در آیه 35 سوره مبارکه نور، آگاهی را نوری مختص مؤمنان می‌داند که سرچشمه زیبایی می‌شود و در تالو آن، بهترین اعمال شکل می‌گیرد. علامه طباطبایی ذیل این آیه آورده است: خدای تعالی نوری است که آسمان و زمین با اشراق او بر آنها ظهور یافته‌اند، همچنان که انوار حسی نیز این طورند؛ یعنی خود آنها ظاهرند و با تابیدن به اجسام ظلمانی و کدر، آنها را روشن می‌کنند. در این میان، نور خاصی است که تنها مؤمنان با آن روشن می‌شوند و به وسیله آن، به سوی اعمال صالح راه می‌یابند و آن، نور معرفت است. آگاهی به انسان قدرت می‌دهد و افق دیدش به اندازه‌ای وسیع می‌شود که خواری و حقارت خود را در برابر زیبایی و عظمت پروردگار خود درک می‌کند و قصور بندگی‌اش را در برابر ذات حق تعالی معترف می‌شود و خاضع و خاشع می‌شود. در آیه 28 سوره فاطر، خشیت را ثمره آگاهی می‌داند: «از جمله بندگان خدا، تنها دانایان از او بیم دارند».

قرآن در آیات زیادی به ارزش و اهمیت آگاهی و معرفت و ابزار تحصیل آن همچون: تدبیر و تأمل و تعقل تأکید کرده و در این راستا، مقام عالمان را بزرگ دانسته است (مجادله: 11) و بدترین دوران عمر را زمانی دانسته که انسان آگاهی ندارد (نحل: 70). لذا آگاهی را عنصر مهمی در انتخاب و پیروی می‌داند و تقلید و اطاعت کورکورانه (اسرا: 36) را مذمت کرده است.

تبیین نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو بر اساس قرآن ﴿ 281

قرآن کریم خواسته تا آگاهی، محور همه فعالیتها و ارتباطات انسان قرار گیرد و ایمان و اطاعت او نیز بر اساس این آگاهی و بیش صحیح شکل گیرد: «بشنوید [بفهمید] و اطاعت کنید؛ این طور برای شما بهتر است» (تغابن: 16). در این راستا، به آگاهی در اطاعت‌پذیری و نیز رهبری و هدایت کردن توجه ویژه دارد. اهمیت آگاهی در اطاعت‌پذیری به حدی است که دوزخیان عامل گرفتار شدنشان را نشنیدن و تعقل نکردن معرفی می‌کنند: «اگر خردورز بودیم، اینک از دوزخیان نبودیم». (ملک: 10)

در باب اهمیت آگاهی در پیروی، ملاک هدایت ملت را بیداری و آگاهی می‌داند و پیروانی را که بر اساس آگاهی عمل نکنند و ناپیانی را بر هدایت برگزینند، عذاب و خواری در دنیا و آخرت خواهند داشت. در این باره چنین تصریح شده است: «و اما نمود؟ ما آنها را هدایت کردیم، اما به اختیار خود، کوری را بر هدایت ترجیح دادند و نتیجه‌اش این شد؛ عذاب و خواری ایشان را بگرفت». (فصلت: 17)

در آیه 41 سوره عنکبوت می‌فرماید: آنان که از روی جهل، رهبر آگاه را رها کرده و به سراغ رهبران جاهل و متکبر می‌روند، بنیان فکری سستی همچون عنکبوت، بلکه بسیار سست‌تر از عنکبوت دارند. قرآن بارها تأکید کرده است کسانی که رهبری آگاه را رها می‌کنند، به سوی رهبران جاهل می‌روند و متذکر این حقیقت می‌شود که کسی که آگاهی دارد، نشانه‌های درست را می‌بیند و به حق روی می‌آورد (مانده: 75). رهرو راه حق بودن (پیروی حق) با سختی و آزمایش همراه است و در این راه، پیروان آگاه پایدارند، ولی عده کثیری در راه حق نمی‌مانند. (مانده: 71)

در گذر تاریخ که جوامع با شرایط گوناگون روبه‌رو می‌شوند که حق و باطل به هم آمیخته‌اند و مردم دچار فتنه‌های بزرگ می‌شوند و دشمنان نیز با آمیختن حق و باطل و ایجاد شک و شبهه در پی منافع خود و دور کردن جوامع از تفکر و تسلط بر آنهایند، جوامع بی‌بهره از خرد و دانایی، ابزار و دست‌نشانده دیگران می‌شوند. در قرآن کریم یکی از اموری که مردم را نسبت به این معضل آگاه می‌کند و هشدار می‌دهد که همه دارای مسئولیت آگاهی‌بخشی‌اند، فرمان امر به معروف و نهی از منکر است (لقمان: 17). در وصف ضلالت گمراهان و بازیچه دست دشمنان شدنشان نیز همین عدم آگاهی مطرح می‌شود. (لقمان: 6)

از طرفی، پیروان آگاه را غالب بر ده برابر نیروی دشمن می‌داند (انفال: 65). علامه طباطبایی بیان می‌دارد که رمز اینکه یک نفر مؤمن صابر می‌تواند بر 10 نفر چیره شود، این است که «آنها نمی‌فهمند». فهم صحیح، صاحبش را به خلق و خوی پسندیده متصف می‌سازد و او را شجاع و با شهامت و دارای استقامت و وقار، آرامش قلب و شوق به خدا بار می‌آورد. (طباطبایی، 1383، ج 9: 61)

در آیه 51 سوره نور، «اطاعت آگاهانه» را به «رستگاری» پیوند می‌زند و کسانی را که آگاهانه اطاعت می‌کنند، رستگار می‌خواند. همچنین در باب اهمیت آگاهی می‌فرماید: پیروی از رهبر آگاه، پیروان را به حق می‌رساند و روگردانی از او به باطل می‌کشاند (حج: 62-63) و دلیل آن را چنین آورده است: هر کس که پیرو او باشی، همانند او هستی (مانده: 51). ویژگی‌های رهبر به پیروان واقعی او سرایت می‌یابد.

پس خداوند، رهبری آگاهان و پاکیزگان را برای مردم می‌پسندد و رهبری را شایسته هر کسی نمی‌داند. امامت و رهبری مراحل دارد که شخصی که شایسته آن می‌شود، با آزمایشاتی رشد و پرورش می‌یابد و رهبری مردم را به انجام می‌رساند: «چون پروردگار ابراهیم، وی را با صحنه‌هایی بیازمود و او به حد کامل آن امتحانات را انجام بداد، به وی گفت: من تو را امام خواهم کرد. ابراهیم گفت: از ذریه‌ام نیز کسانی را به امامت برسان. فرمود: عهد من به ستمگران نمی‌رسد.» (بقره: 124)

در آیات متعدد، قرآن را رهبر حکیم خوانده یا بیان می‌دارد از جانب خداوند حکیم نازل شده است (احقاف: 2؛ زمر: 1؛ غافر: 2؛ یس: 2؛ لقمان: 2؛ یونس: 1؛ هود: 1). رهبر آگاه، دعوتش به سوی حق است و می‌تواند گمراهی‌های مردم را بشناسد و آنان را هدایت کند. لذا کسی را شایسته پیروی می‌داند که به حق راهنمایی کند (یونس: 35). در جای دیگر (ذاریات: 28؛ حجر: 35) اهمیت آگاهی را با بشارت فرزند علیم به ابراهیم (ع) مژده می‌دهد و فرزند وی را که قرار است رهبر جامعه شود، از ابتدا به سلاح آگاهی، مجهز و معرفی می‌کند.

در باب تصمیم‌گیری، این آگاهی اهمیت بیشتری دارد. در آیه 6 حجرات تصریح شده است: «هان ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر فاسقی خبری برایتان آورد، تحقیق کنید تا مبدا ندانسته به قومی بی‌گناه حمله کنید و بعد که اطلاع یافتید، از کرده خود نادم شوید.» در باب شناسایی فتنه‌های دشمن نیز آگاهی رهبر اهمیت فراوان دارد. از آنجا که مخالفان و دشمنان از باورهای دینی پیروان برای ضربه زدن استفاده می‌کنند، هوشیاری و آگاهی رهبر و پیروان، ضرورت ویژه‌ای دارد؛ مانند مسجد ضرار که منافقان در زمان پیامبر (ص) برای ایجاد تفرقه در بین امت ساختند و خداوند علیم، پیامبر را از این فتنه آگاه کرد.

2. عوامل و پیش‌برنده‌های آگاهی

یک) ایمان: باور قلبی است که به زندگی انسان جهت می‌دهد؛ محور ارزشها و تفکرات او قرار می‌گیرد و در چگونگی عملکرد او نقش مهمی دارد (تغابن: 11-12). ایمان، زمینه برخورداری از نور علم و حکمت معرفی شده است (تغابن: 8). آیات بسیار دیگری نیز درباره آگاهی و ایمان وجود دارد؛ از جمله اینکه: مؤمنان کمتر دچار غفلت و غرور می‌شوند و پیروزی ظاهری آنان را فریب نمی‌دهد؛ زیرا می‌دانند (آگاهند) که همه پیروزی‌ها از جانب خداست (انفال: 17). همچنین مؤمنان را آگاهانی معرفی می‌کند که حق را می‌دانند (از آن آگاهند) (شورا: 18)، از آمدنش بیمناکند و می‌دانند که حق است. البته زمینه غفلت (ناآگاهی) مؤمنان نیز فراهم است که خداوند این هشدار را در آیه 9 سوره منافقون بیان می‌فرماید.

ایمان آگاهانه انسان را به چنان شناختی می‌رساند که در برابر طاغوت ترسی به دل ندارد. ساحرانی که در انتظار پادشاه فرعون بودند، وقتی ایمان می‌آوردند (اعراف: 121)، به ظرفیتی می‌رسند که لحظه‌ای حاضر به اطاعت رهبر ظالم و فاسد نیستند و در اصلاح نظام اجتماعی، همراه رهبر آگاه می‌شوند.

در فرهنگ قرآن، انسان مؤمن چون اندیشه و عملش بر اساس حق و حقیقت است، عالم شمرده می‌شود و کسی که فکر و عملش بر باطل باشد، اگرچه همه علوم را بداند، جاهل خطاب می‌شود. (نحل: 27؛ تفسیر نور، ج 4: 510)

تبيين نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو بر اساس قرآن ﴿ 283

دو) تقوا: عامل دیگر سنگ بنای آگاهی، تقواست؛ به معنای پارسایی و پرهیزکاری. به گفته استاد مطهری، ترجمه صحیح کلمه تقوا، «خودنگهداری» است که همان ضبط نفس است و متقین؛ یعنی خودنگهداران. (مطهری، 1361، ج 1: 20). تقوا عامل آگاهی و اطاعت آگاهانه است: «پس تا آنجا که می‌توانید از خدا بترسید و بشنوید و اطاعت کنید و اگر انفاق کنید برای خودتان بهتر است و کسانی که موفق شده باشند از بخل نفسانی خویش را حفظ کنند، چنین کسانی رستگارانند» (تغابین: 16)؛ «و نعمت خدا بر خویش را به یاد آرید و نیز به یاد آرید عهدی را که او شما را بدان متعهد کرد، که در پاسخش گفتید شنیدیم و اطاعت کردیم» (مانده: 7). همچنین: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر از خداوند بترسید، قوه تشخیص حق از باطل را روزی‌تان می‌کند و گناهانتان را محو می‌سازد و خدا دارای فضلی بزرگ است». (انفال: 29)

در آیه 282 بقره می‌فرماید: «از خدا بترسید. خدا شما را تعلیم می‌دهد» (طباطبایی، 1383، ج 2: 667). هنگامی که قلب توسط تقوا صیقل یابد، همچون آینه، حقایق را روشن می‌سازد. آگاهی و خردمندی در سایه تقوا، انسان را به رستگاری می‌رساند (مانده: 100)؛ از خدا پروا کنید، که خدا دانا به افکار و نیات نهفته در دلهاست.

سه) تفکر و تعقل: نیروی عقل و خرد از نظر قرآن، از سرچشمه‌های علم و آگاهی بشر است و نقش بسیاری در ابعاد گوناگون شناخت حقیقت و آگاهی دارد. پیروان آگاه نیز در سایه عقل و خرد، پیرو بهترین قول‌اند. قرآن در باب پیروی خردمندان می‌فرماید: «همانهایی که به هر سخنی گوش می‌دهند، پس بهترین آن را پیروی می‌کنند، آنان‌اند که خدا هدایتشان کرده و آنان‌اند صاحبان خرد». (زمر: 18)

چهار) تذکر و هشدار: یکی دیگر از پایه‌ها و سنگ بنای آگاهی، تذکر و هشدار است. در قرآن، تذکر ابزار برای آگاهی و بیداری است. انسان برای آگاهی به تذکر نیاز دارد و با تذکر، پرده غفلت برداشته می‌شود: «و ما پیغمبر را شعر نیاموخته‌ایم و شعر گفتن شأن او و سزاوار او نیست. آنچه بدو آموختیم جز پند و قرآنی هویدا نیست». (یس: 69)

پنج) عمل صالح: سوء یا حسن رفتار انسان، در آگاهی و شناخت او مؤثر است. با توجه به آیات 9 تا 11 منافقون، مهم‌ترین مؤلفه آگاهی انسان، عمل صالح است. از تقابل صالحین و خاسرون می‌توان فهمید که صالح بودن، انسان را از غفلت دور و زمینه آگاهی را فراهم می‌کند و از خسران نجات می‌دهد.

شش) مطالعه تاریخ: قرآن کریم تابلویی بسیار تابناک از پدیده‌ها و حوادث تاریخی در اختیار انسان قرار می‌دهد و هدف از نقل تاریخ را عبرت گرفتن، فهمیدن و آگاه شدن بیان می‌کند. خداوند، ضرورت عبرت‌گیری از حوادث را مقدمه بصیرت و بینایی معرفی می‌کند. (حشر: 2)

3. موانع و بازدارنده‌های آگاهی

یک) تکبر و خودبرتربینی: در واکنش بنی‌اسرائیل به انتخاب طالوت به رهبری ایشان آمده است که خودبرتربینی مانع از پذیرش رهبر حق و آگاه، که خداوند انتخاب کرد، شد: «پیغمبرشان به آنان گفت: خدا طالوت را به پادشاهی

شما نصب کرد. گفتند: از کجا وی را بر ما سلطنت باشد که ما به شاهی از او سزاوارتریم؛ چون او مال فراوانی ندارد! گفت: خدا او را از شما سزاوارتر دیده؛ چون دانشی بیشتر و تنی نیرومندتر دارد. خدا ملک خویش را به هر که بخواهد می‌دهد که خدا وسعت‌بخش و داناست». (بقره: 247)

دو) دنیاطلبی: در قرآن، ناسپاسی و کفران نعمت پروردگار و حب مال دنیا، موانع آگاهی شمرده شده‌اند (عادیات: 6-8). همچنین بیان شده که دلمشغولی به دنیا باعث می‌شود انسان با وجود دو چشم باز، بینا و آگاه نباشد: «دل‌هایشان مشغول و سرگرم مادیات است و آنان که ستمگرند این راز خود را نهانی گویند که آیا این جز بشری مثل شماست؟ چرا شما با دو چشم بینا به جادو رو می‌کنید!». (نبی: 3)

سه) پیروی از ظن و گمان: در قرآن به این حقیقت تصریح شده است که پندار و گمان، ابزار شناخت را از انسان می‌گیرد و او را کور و کر می‌کند: «و گمان کردند آزمایشی در کار نیست، در نتیجه کور و کر شدند» (مانده: 71). قرآن، سخن و استدلال بر اساس ظن و گمان را چیزی جز خرافه‌گویی و تخمینهای نابجا نمی‌داند و به پیامبر خود می‌فرماید: «گر اکثر مردم روی زمین را اطاعت کنی تو را از راه خدا گمراه خواهند کرد که جز گمان را پیروی نمی‌کنند و جز تخمین نمی‌زنند». (انعام: 116)

چهار) اعراض از حق: قرآن می‌فرماید کسانی که از حق رو می‌گردانند، علاوه بر شقاوت و عذاب اخروی (جایه: 8؛ لقمان: 7؛ توبه: 3)، آثار زیانباری نیز در دنیا به آنان می‌رسد و در تاریکی و عذاب نادانی و ناآگاهی گرفتار می‌شوند. انسانی که در مدار کفر و لجاجت قرار می‌گیرد و از حق رو می‌گرداند، باطل را حق می‌بیند و حق را باطل (روم: 58).

در آیات 9 و 10 ملک آمده که تکذیب رسولان حق، مانع خردورزی و در پی آن، آگاهی اصحاب سعیر شده است. دوزخیان اعتراف دارند که رسولان حق برای آنها آمدند ولی آنها را تکذیب کردند.

4. بازتاب آگاهی در عملکرد رهبران

محور اساسی رهبری در اسلام، رسیدن به خداست. برای نیل به این هدف والا، به ابزار و لوازمی نیاز است که تکلیف آدمی و تعهدات اجتماعی او در نقش رهبر یا پیرو را در بر می‌گیرد. خداوند که حکمران مطلق و حکیم است (متحنه: 10)، رهبری را شایستهٔ پاکیزگان می‌داند (بقره: 124) و پیروان را مکلف به پیروی از پاکان می‌کند: «وَلَا تَرْكُؤُوا إِلَى الَّذِينَ ظَلَمُوا» (هود: 113)؛ یعنی پیروان و متابعان ظالم، ظالم شمرده می‌شوند. در راستای همراهی رهبر و پیرو، علاوه بر پاکی (عصمت)، آگاهی را عنصر مهم دیگری در رابطهٔ رهبر و پیرو می‌داند؛ تا حدی که دانش و آگاهی صفت ممیزهٔ رهبر در اسلام است (بوعزت، 1393: 127) و نیز، پیروی کورکورانه مردود و محکوم است. در سیر تحقیق موضوعی قرآن، آگاهی در عملکرد رهبر، در رابطه با خدا، در رابطه با پیروان، در تعامل با مخالفان و دشمنان و در انجام وظایف شغلی جلوه گر شده است.

یک) بازتاب آگاهی در عملکرد رهبر در رابطه با خدا

توکل: رهبر آگاه در مواجهه با شرایط دشوار در مسیر نیل به اهداف خود، دچار ضعف اراده و سستی و تزلزل نمی‌شود و محکم و مطمئن، ناملایمات و سختی‌های روزگار را سپری می‌کند؛ زیرا در این راه، خداوند را وکیل خود قرار داده (نمل: 79)، به خدایی فکر می‌کند که قدرتش مافوق قدرتهاست. خرد و دانایی، او را به این حقیقت راهنمایی می‌کند و با اطمینان و آرامشی که در سایه توکل کسب کرده است، اختلاف و تفرقه پیروان را با توکل بر خدا رفع می‌کند (شورا: 10) و در این راه، خود را مالک چیزی نمی‌داند (ممتحنه: 4). در پرتو ایمان عمیق و معرفت، نهایت تواضع را در پیشگاه حق تعالی دارد (بقره: 32). شناخت و آگاهی، بینشی به او می‌دهد که فقط برای خدا کار کرده و به تکلیف عمل کند (بقره: 127) و برای پیروزی بر لغزشها و انحرافات، دائم از خداوند، نصرت و یاری می‌طلبد. (عنکبوت: 30)

دو) بازتاب آگاهی در عملکرد رهبر در رابطه با پیروان

صداقت: «قرآن» خود «رهبری» آگاه است؛ زبانی شفاف و ساده و روشن دارد (یوسف: 1) و هیچ باطلی در آن راه ندارد؛ «کتابی که نه در عصر نزولش باطلی در آن رخنه می‌کند و نه تا قیامت. کتابی که از ناحیه خدای حکیم حمید نازل شده است» (فصلت: 42)

در خصوص رهبران، مسلماً بیان صادقانه در پرتو ماندگاری انگیزه و هدف، ماندگار و ارزشمند می‌شود و هیچ کس نمی‌تواند در آن خللی ایجاد کند و ثمره آن شکل‌گیری رفتارهای صادقانه است؛ زیرا خداوند کسانی را که هماهنگی در گفتار و رفتار ندارند، مؤاخذه می‌کند (صف: 2-1).

رهبران آگاه، گرانقدری و ارجمندی را در سایه صداقت و عدالت زبانی¹ می‌جویند و با مردم صادقانه سخن می‌گویند (احقاف: 9) و با وعده فریب و تهدید و تطمیع مردم را به اطاعت خود نمی‌خوانند و دائم کلام خود را تغییر نمی‌دهد (انعام: 115). صداقت در بیان رهبر، شاخصی برای اثربخشی رهبری در هدایت پیروان است. قرآن در این باره می‌فرماید: «يَبَيِّنُ لَكُمْ وَيَهْدِيكُمْ» (نساء: 26)؛ با این بیان است که هدایت شکل می‌گیرد و اهداف محقق می‌شود.

دغدغه هدایت همه پیروان: رهبران آگاه هیچ‌گاه به دنبال سلطه‌جویی و تفوق‌طلبی بر پیروانشان نبوده، همواره دغدغه هدایت و سعادت آنان را داشته‌اند و در این راه، تسلیم اراده پروردگارتند (مانده: 118). همچنین از هدایت‌ناپذیری و گمراهی پیروانشان ناراحت و محزون بودند. گاهی شدت غم و اندوه به حدی بود که خداوند، پیامبر (ص) را از آن نهدی می‌کرد: «پس تو ای محمد! جان خود را در حسرت و اندوه آنان (که چرا گمراهند) هلاک مکن که خدا به آنچه می‌کنند داناست» (فاطر: 8)

رفتار رهبران آگاه در طریق هدایت و پیشروی، هدایتگر و اطمینان‌بخش و موجد ایمان در میان مردم است و از هر گونه از انحراف و ابهام پیراسته است (پورعزت، 1393: 123) و هیچ‌گاه به دنبال منافع خود نیستند و فقط دغدغه هدایت پیروان و نجات و سعادت آنان را دارند. (یونس: 72)

¹ عدالت زبانی بر ضرورت رعایت عدالت در کاربرد زبان، از حیث راستی و پرهیز از تملق و تکبر و تحقیر دلالت دارد. (پورعزت، 1393: 173)

نیکو سخن گفتن: رهبر آگاه با سخن نیکو معرفتی به پیروان القا می‌کند که حتی مشارکت مخالفان را برمی‌انگیزد و آنان را با خود همراه می‌کند و دشمن را به دوستی مهربان تبدیل می‌کند: «راستی خوش‌گفتارتر از کسی که بشر را به سوی خدا دعوت می‌کند و عمل صالح انجام می‌دهد و می‌گوید من به یقین از تسلیم‌شدگانم، کیست؟ و چون معلوم است که خوبی و بدی یکسان نیست، لاجرم تو بدی‌های مردم را با بهترین واکنش دفع کن تا آن کسی که بین تو و او دشمنی هست، چنان از دشمنی دست بردارد که گویی دوستی مهربان است» (فصلت: 33-34). در ضمن بیان می‌دارد که بیان روشن رهبر (نمل: 79) فقط در پیروان آگاه مؤمن اثر دارد (نمل: 81).

شنیدن حرف‌های پیروان (شنود مؤثر): اهمیت پیروی از رهبران آگاه، در شاخص شنیدن سخن پیروان و اجابت آنان مشخص می‌شود. رهبران آگاه در ارتباط با پیروان خود به حرف‌های آنان خوب گوش می‌دهند؛ تا آنجا که پیامبر اکرم (ص) با «أَذُنُ خَيْرٍ لِّكُم» (توبه: 61) تعریف و تحسین شده‌اند.

گویی اهمیت این خوب شنیدن، در پاسخگویی به پیروان نهفته است؛ زیرا قرآن بیان می‌دارد که رهبران ظالم و فاسد از پاسخگویی شما عاجزند: «علاوه بر این، اگر آنها را بخوانید دعاهايتان را نمی‌شنوند و اگر هم بشنوند، استجاببتان نمی‌کنند» (فاطر: 14). برای آگاهی‌بخشی علاوه بر بیان حق، استدلال طرف مقابل هم گوش می‌دهد (لقمان: 11).

تواضع: شاید مهم‌ترین بازتاب آگاهی در اعتلای اخلاق و رفتار، در رهبران باشد. رهبران آگاه، هم در مقابل خداوند و هم در مقابل پیروان، متواضع‌اند. تواضع، هر گونه تکبری را در وجود آنها از بین می‌برد. تواضع همراه با محبت، زمینه‌ساز ایجاد پیوندی عاطفی را با پیروان به وجود می‌آورد که در پرتو آن، همدلی و همکاری شکل می‌گیرد. بر همین اساس، در قرآن کریم، پیامبر (ص) را به تواضع همراه با محبت نسبت به پیروان سفارش فرموده است. (شعرا: 215؛ حجر: 88)

امام علی (ع) نیز می‌فرماید: به مردم نگو: به من فرمان دادند و من نیز فرمان می‌دهم، پس باید اطاعت شود؛ که اینگونه خودبزرگ‌بینی، دل را فاسد و دین را پژمرده و موجب زوال نعمتهاست. اگر با مقام و قدرتی که داری، دچار تکبر یا خودبزرگ‌بینی شدی، به بزرگی حکومت پروردگار که برتر از حکومت توست، بنگر که تو را از آن سرکشی نجات می‌دهد و تندروی تو را فرو می‌نشاند و عقل و اندیشه‌ات را به جایگاه اصلی بازمی‌گرداند. (نهج‌البلاغه: نامه 53)

سعه صدر: آگاهی قدرتی به انسان می‌دهد که باعث افزایش قدرت تحمل او می‌شود؛ به طوری که در ناملايمات، زود آرامش خود را از دست نمی‌دهد و تا حد ممکن، عذر مردم را می‌پذیرد و رفتار آنان را حمل بر درستی می‌کند تا آنان که شایسته هدایت و تربیت‌اند، هدایت و تربیت شوند. آگاهی رهبر باعث سعه صدر می‌شود و قول ناشایست پیروان، او را ناراحت نمی‌کند (یس: 76).

در آیه 77 سوره یوسف آمده است: «[برادران] گفتند اگر او (بنیامین) دزدی کرده، [تعجب نیست]؛ برادرش (یوسف) نیز قبل از او دزدی کرده. یوسف [سخت ناراحت شد و] این [ناراحتی] را در درون خود پنهان داشت و برای آنان اظهار نکرد. [همین اندازه] گفت که وضع شما بدتر است و خدا از آنچه حکایت می‌کنید، آگاه‌تر است».

تبیین نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو بر اساس قرآن ♦ 287

حضرت علی(ع) می‌فرماید: سعه صدر(فراخی سینه، بردباری و تحمل سختی‌ها) ابزار ریاست است. (تهج البلاغه: حکمت 176)

سه بازتاب آگاهی در عملکرد رهبر در تعامل با مخالفان و دشمنان

روش برخورد قرآن با مخالفان و دشمنان در آیات متعددی اشاره شده است. رهبران آگاه در برخورد با مخالفان بر عقاید خود اصرار ندارند و زمینه را برای تفکر و آگاه شدن و هدایت آنان فراهم آورده، فرصت بازگشت به آنان می‌دهند: «بگو به من خبر دهید و به من نشان بدهید این خدایانی که به جای خدا می‌پرستید از زمین چه موجودی را خلق کرده‌اند» (احقاف: 4). همچنین می‌فرماید: «شما به من خبر دهید آیا اگر فرضاً این قرآن از ناحیه خدا باشد و شما به ناحق بدان کفر ورزیده باشید» (احقاف: 10)

پیامبر برای آگاهی بخشی به آنان ابتدا عقایدشان را قبول می‌کند و سپس زمینه‌ای برای آنان فراهم می‌آورد که بر جهل خویش واقف شوند؛ می‌فرماید: بگو به من خبر دهید خدایانی که به جز الله می‌خوانید چه چیزی خلق کرده‌اند. یا با اینکه می‌داند قرآن از جانب خداست، می‌فرماید: اگر از جانب خدا باشد. شبیه این مضمون در آیه 81 زخرف نیز آمده است: «بگو: اگر برای رحمان فرزندی باشد، قبل از هر کس من او را می‌پرستیدم». فراتر از این، گاه احسان و عدالت در حق مخالفان را توصیه می‌کند: «این فرمان تنها مربوط به کفاری است که شما را بیرون کردند و با شما جنگیدند» و اما آنهایی که چنین نکردند، خدا شما را از احسان به آنان و رفتار عادلانه با ایشان نهی نکرده؛ زیرا خدا عدالت کاران را دوست می‌دارد» (متحنه: 8). البته خداوند در ادامه، صف مخالفان و دشمنان را از هم جدا می‌کند (متحنه: 9) و مخالفانی که عناد و دشمنی آنان مشخص است، وحدت و امنیت جامعه را به خطر می‌اندازند و با شما در دین جنگ می‌کنند و شما را از دیارتان خارج می‌کنند، دشمنانی‌اند که رهبر آگاه باید با آنان قاطع برخورد کند و حتی اگر از فرزندان یا خویشاوندان خود باشند، در قول و عمل از آنان بیزاری جویند.

در آیات 1 تا 7 ممتحنه، دشمنان و روش برخورد با آنان بیان شده است. رهبران آگاه با آنان دوستی و به آنان اعتماد نمی‌کنند (احقاف: 1)؛ زیرا مخاطرات دوستی و اعتماد با دشمنان را می‌دانند و آگاهند که اگر دشمنان بر ایشان تسلط پیدا کنند، با دست و زبان، ایشان را آزار و اذیت می‌کنند (متحنه: 2). اگر کفار به شما دست پیدا کنند، دشمنان شما خواهند بود و دست و زبان خود را به آزار شما دراز خواهند کرد و آرزومند آن‌اند که شما هم کافر شوید؛ در ادامه می‌فرماید: «شما الگوی خوبی در ابراهیم(ع) و پیروان او دارید. به یاد آرید آن زمان را که به قوم خود گفتند ما از شما و از آنچه به جای خدا می‌پرستید، بیزاریم. به شما کافریم و از همین امروز برای ابد اعلام قطع رابطه خویشاوندی و اعلام دشمنی و کینه می‌کنیم تا روزی که به خدای یگانه ایمان آورید» (متحنه: 4)

یعنی حضرت ابراهیم(ع) الگوی خوبی برای شما در برخورد قاطع و اعلام دشمنی و کینه و بیزاری جستن از دشمنان در قول و عمل (مِمَّا تَعْبُدُونَ) و با قلب (الْعِدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ) است. در ادامه و در آیه 5 می‌فرماید: «رهبران آگاه با دعا کردن، از خدا برای غلبه بر دشمنان یاری می‌خواهند و از اینکه خود و پیروانشان بازیچه و آلت دست دشمنان قرار گیرند، به خدا پناه می‌برند».

چهار) بازتاب آگاهی در عملکرد رهبر در انجام وظایف شغلی

بازتاب آگاهی در انجام وظایف شغلی رهبران، در خلاقیت و زیرکی و نظم در انجام امور و انتخاب کارگزاران آگاه و حمایت از آنان و استقبال از ایده‌های خوب آنان خلاصه می‌شود. در قرآن، دو بار خلاقیت در کنار دانایی (آگاهی) قرار گرفته است (یس: 81؛ حجر: 86). تجلی آگاهی و خرد در رهبران باعث می‌شود آنان در هر حادثه محتمل، طرحی داشته باشند و خلاقانه عمل کنند و در شرایط پویای زمان در استفاده از فرصتها و غلبه بر تهدیدها موفق شوند. بخش مهمی از آگاهی رهبری این است که از راههای درست و با دقت‌های لازم بتواند آنچه در افکار و درون (احساسات، عواطف، اندیشه‌ها) پیروان می‌گذرد، هرچه بیشتر آگاه باشد (ملک: 13؛ فاطر: 38) و این زمینهٔ بهتری برای نفوذ فراهم می‌آورد.

رهبران آگاه در تدابیر خود نکته‌سنج و دقیق‌اند (این نکته از همراه شدن لطیف در کنار واژهٔ علیم یا حکیم و خبیر استخراج شد) (ملک: 14؛ لقمان: 16؛ یوسف: 100). جلوه‌ای از نکته‌سنجی رهبر آگاه در انتخاب کارگزاران شایسته و کارآمد برای انجام امور مردم، این است که این کارگزاران، به نوبهٔ خود در حوزهٔ خودشان رهبرانی آگاه باشند. گفتیم که رهبران آگاه به رعایت صداقت و عدالت اهتمام جدی دارند (انعام: 115) و یکی از راهکارهای عملی تحقق صداقت و عدالت نیز در انتخاب و به کارگیری کارگزاران شایسته است و رهبران الهی نیز به این امر اهتمام جدی داشته‌اند. در آیهٔ 55 سورهٔ یوسف اشاره شده که حضرت یوسف، خود را در ادارهٔ امور اقتصادی توانا می‌بیند و این امر را به عهده می‌گیرد. از طرفی، کارگزاران آگاه و شایسته، متوجه اهداف بلند و متعالی رهبری‌اند و خود را ملزم به اطاعت از او می‌دانند و در راه اهدافش می‌کوشند (زمر: 9). رهبران آگاه، از ایده‌های خوب پیروانشان استقبال می‌کنند (نمل: 88). در جایی دیگر از قرآن آمده است: مولود این آگاهی، نظم و برنامه‌ریزی جامع و ذوالابعاد است (یس: 81-79). از آنجا که برنامه‌ریزی یکی از وظایف مهم مدیران و رهبران است، اهمیت آگاهی در این باره نیز مبرهن است.

5. بازتاب آگاهی در عملکرد پیروان**یک) بازتاب آگاهی در عملکرد پیروان در ارتباط با رهبر**

اطاعت آگاهانه، اطاعت ارزشمند: در اسلام، اطاعتی ارزشمند است که بر پایهٔ عقل و اندیشه و آگاهی استوار است و در قرآن تصریح شده است که اطاعت کورکورانه ممنوع است. (عنکبوت: 8)

در قرآن کریم، پیروی دو گونه است: یکی، مذموم و ناپسند و دیگری، ممدوح و پسندیده. پیروی کورکورانه و از روی جهل و هوای نفس (مانند پیروی مشرکان از پدرانشان و پیروی اهل کتاب از احبار و رهبانان و نیاکانشان) را که جز متابعت هوی و شیطان، انگیزهٔ دیگری ندارد، مذمت شده است. پس، کسی که پیرویش چنین باشد، پیرویش بد و مذموم و کسی که از حق پیروی کند، پیرویش خوب و ممدوح است و خدای تعالی دربارهٔ آن می‌فرماید: «الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَاهُمُ اللَّهُ» (زمر: 18).

آیات 51 تا 55 سورهٔ نور به صراحت بیان می‌دارند که اطاعت آگاهانه، اطاعت ارزشمند و شایسته و اطاعتی است که با عمل همراه است. «به خدا سوگند می‌خورند، قسمهایی مؤکد که اگر فرمانشان دهی، به سوی جهاد بیرون

تبیین نقش آگاهی در رابطه رهبر و پیرو بر اساس قرآن ﴿ 289

می‌شوند. بگو هیچ حاجت به سوگند نیست. اطاعت شایسته، بهتر از سوگند خوردن است. که خدا از اعمالی که می‌کنید آگاه است» (نور: 53). چنین اطاعتی، پیروان را به هدایت می‌رساند و بعد از آن تمکن و قدرت و امنیت برای آنان فراهم است و کامیاب و رستگار می‌شوند.

اطاعت آگاهانه، اطاعت پابدار: در صورت دستیابی به آگاهی و شناخت، پیروان درمی‌یابند که فقط از امر خدا و پاکیزگان اطاعت کنند (نساء: 59) و به رضایت این و آن یا هوای نفس، به اطاعت گردن ننهند. وقتی از درستی عمل خود مطمئن می‌شوند، در این اطاعت‌پذیری با جان و دل پایداری می‌کنند. (صف: 4-1)

به گفته مفسران، شأن نزول آیه 3 سوره صف، درباره کسانی است که خواهان جهاد بودند، ولی همین که فرمان جهاد صادر شده، بهانه‌تراشی و عذرخواهی کردند (تفسیر نور، ج 9: 902). از این آیه برداشت می‌شود که آگاهان به آنچه می‌گویند، عمل می‌کنند و در اطاعت، همچون بنیان مرصوص‌اند.

مسئولیت‌پذیری و میانه‌روی: پیروان آگاه، مسئولیت‌پذیرند و به وقت عمل اجازه نمی‌خواهند؛ چون به اهداف و راه ایمان دارند، عذر و بهانه نمی‌آورند و شناخت و آگاهی آنان از تقوا و پارسایی‌شان نشأت گرفته و خداوند ایشان را متقی خوانده است. (توبه: 44)

در آیه 32 لقمان و 32 فاطر، پیروان آگاه، مقتصد معرفی شده‌اند؛ یعنی راه اعتدال پیش می‌گیرند و پیمان‌شکن و ناسپاس نیستند. پیروان آگاه در اطاعت از رهبر، مقاوم‌اند و فریب پیروان منحرفی که می‌خواهند آنان را با خود همراه کنند، نمی‌خورند و می‌دانند آنها دروغ‌گویند (عنکبوت: 12)؛ بر خلاف ظالمین، که پیمان‌شکنند و ابتدا قول پیروی می‌دهند و پایبند عمل نیستند (بقره: 246). مؤمن و واقع‌بین‌اند و بر اساس ظن و گمان عمل نمی‌کنند (تغابن: 7-8). در برابر سختی‌ها و فتنه‌ها که امت بدان مبتلا می‌شود، ثبات قدم دارند و با آگاهی عمل می‌کنند (بقره: 214). دغدغه نیکی و اصلاح بین مردم را دارند (بقره: 224) و خود می‌توانند هدایتگر باشند (عنکبوت و 28). در پیروی از رهبر آگاه، همان‌گونه که می‌گوید، عمل می‌کنند (مجادله: 11)؛ به تصمیمات او احترام می‌گذارند؛ هم امر او را می‌پذیرند و هم نهی او را (حشر: 7). آنان به دنبال فضل و خشنودی خدایند. چنین پیروانی در صف صادقین و مفلحین قرار می‌گیرند (حشر: 9-8). اندازها و هشدارهای رهبر آگاه را فقط پیروان آگاه (زنده) درمی‌یابند (یس: 70).

دو بازتاب آگاهی در عملکرد پیروان در ارتباط با دیگر پیروان یا جامعه

حفظ وحدت: برای پی بردن به جایگاه پیروان آگاه و اهمیت این موضوع در کتاب خدا، آیات 62 تا 64 سوره انفال راهگشاست. اهمیت پیروان آگاه به حدی است که در کنار نام خدا از ایشان نام برده شده است. اتحاد و الفت بین پیروان در سایه آگاهی شکل می‌گیرد و خدعه و نیرنگ دشمنان با یاری خدا و اتحاد پیروان در همراهی رهبر خنثی می‌شود. با توجه به آیات ابتدایی سوره لقمان، محسنین، «پیروان نمونه»‌اند: آگاهی‌شان، رفتارشان و کردارشان.

رسیدن به عزت و اقتدار در سایه اطاعت آگاهانه و پابدار: آیه 54 مائده، مصداق پیروان آگاه است. آگاهی آنان در مقابل دشمنان و ناسازگاری‌شان با باطل، پایه عزتمندی و اقتدار ایشان را فراهم می‌آورد: «فضل خداوند شامل

حالشان شده و رابطه آنان بر اساس محبت به خدا و محبت خدا به آنان است. نسبت با یکدیگر فروتن و متواضع و در برابر دشمن، سختگیر و مقتدرند. در راه خدا جهاد می‌کنند و از سرزنش هیچ ملامت‌کننده‌ای نمی‌ترسند.

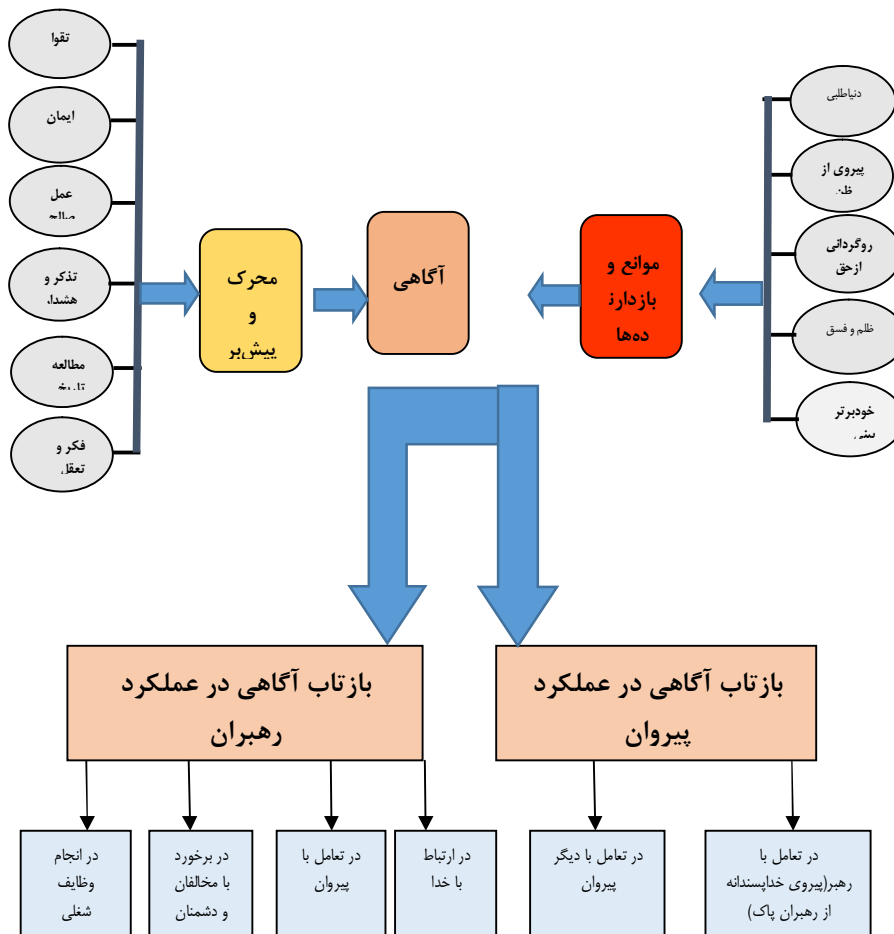
حس مسئولیت نسبت به بیداری جامعه: پیروان آگاه نسبت بیداری جامعه و دیگر پیروان، بی‌تفاوت نیستند: «چرا از نسلهای پیش از شما جز کمی از آنها که نجاتشان داده بودیم، صاحبان خرد نبودند که از تباہکاری در این سرزمین جلوگیری کنند و کسانی که ستم کردند مطیع لذتهای خوش شدند و بزهدکار بودند.» (هود: 116)

شجاعت: آگاهی در تشجیع پیروان نقش دارد. چون پیروان آگاه از ولایت شیطان دورند، از ارباب و تهدید شیطان نمی‌ترسند (آل عمران: 175) و نیز ایمان آنان سبب می‌شود از غیر خدا ترسند.

برکت و تطهیر: گفتیم آگاهی سبب تقویت وحدت و همدلی و مشارکت اجتماعی می‌شود و مشارکت افراد در امور فکری، اجتماعی، فرهنگی و مالی، باعث برکت و فزونی اموال فرد و جامعه و علاوه بر آن، موجب تطهیر دارایی‌های افراد می‌شود: «خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَ تُزَكِّيهِمْ بِهَا وَ صَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَ اللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ» (توبه: 103).

(و) بحث و نتیجه گیری

آگاهی، مؤلفه‌ای قدرتمند و ابزاری است که برآیند آن در رابطه رهبر و پیرو، پیروزی و استقرار جامعه عدل است و در مقابل، ناآگاهی و بی‌بصیرتی، آفت بزرگی است که آثار منفی بسیاری دارد. در جامعه اسلامی، رهبر و پیرو باید بر اساس آگاهی حرکت کنند تا مبانی عزت و اقتدار آنان فراهم شود. از این رو، در فرهنگ اسلام یکی از صفات رهبری، حکمت معرفی شده است. از طرفی، اطاعت و پیروی در سایه آگاهی ارزش دارد و هر اطاعتی قابل قبول نیست. با استفاده از روش تحقیق موضوعی قرآن کریم و نظر کارشناس قرآنی دکتر محمدعلی لسانی فشارکی، مفاهیمی از قرآن با کلیدواژه‌های «علیم، حکیم و خبیر» استخراج شد که شامل جایگاه و ارزش آگاهی، عوامل و زمینه‌های آگاهی، موانع آگاهی، بازتاب آگاهی در عملکرد رهبران و بازتاب آگاهی در عملکرد پیروان بود. نتیجه تحقیق در نمودار 1 آمده است.

نمودار 1: یافته‌های تحقیق

در پایان موارد ذیل به عنوان پیشنهادهای اجرایی ارائه می‌شود:

- افزایش حس مسئولیت آگاهی‌بخشی افراد در برابر یکدیگر (امر به معروف و نهی از منکر).
- تلاش در ایجاد ساختارهایی در سازمان، متناسب با الگوی اسلامی.
- افزایش بصیرت و آگاهی مردم در قبال امام عصر (عج) و لزوم اطاعت‌پذیری مطلق از ایشان و افزایش حساسیت مردم در قبال فرمایشات مقام ولایت فقیه.
- انتصاب مدیران مقید و آشنا با تعالیم اسلامی.

منابع

- قرآن کریم. ترجمه ابوالفضل بهرام پور (1387). [بی جا]: آوای قرآن.
- نهج البلاغه. گردآوری سید شریف رضی (1384). ترجمه عبدالمحمد آیتی. تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی و بنیاد نهج البلاغه.
- آمدی، ناصح‌الدین (1383). غررالحکم و دررالکلم. ترجمه سید حسین شیخ‌الاسلامی. قم: انصاریان.
- پورعزت، علی اصغر (1393/الف). درآمدی بر روش پژوهش علمی. [بی جا]: میداچی.
- پورعزت، علی اصغر (1393/ب). مدیریت ما. تهران: بنیاد نهج البلاغه.
- تونکه‌نژاد، ماندنی (1385). «مقایسه دو سبک رهبری خدمتگزار و تحول‌گرا». مجله تدبیر، شماره 174: صص 26-22.
- جعفری، سکینه و کاظم میرمقدم (1392). «بررسی نقش رهبری خدمتگزار در توسعه سرمایه اجتماعی». توسعه منابع انسانی و پشتیبانی، ش 28: 96-65.
- خاکی، غلامرضا (1387). روش تحقیق با رویکردی به پایان نامه نویسی. تهران: مرکز تحقیقات علمی کشورکانون فرهنگی انتشاراتی درایت.
- درویش، حسن. فرزانه دخت، نسرین (1389). «رابطه رهبر - پیرو (LMX) در ایجاد انرژی و بروز خلاقیت در محیط کاری». مجله مدیریت دولتی دانشکده مدیریت دانشگاه تهران. شماره 5. صص 38-21
- سعدآبادی، حسن (1388). «الگوی پیشنهادی در تحلیل روابط رهبر و پیرو در مکتب امام خمینی». مجموعه مقالات نخستین همایش ملی بررسی ابعاد رهبری امام خمینی (ره). تهران
- ن: دانشگاه پیام نور. ج 2: 499-430.
- سید جوادین، سیدرضا (1383). مدیریت رفتار سازمانی. تهران: انتشارات نگاه دانش
- شفیعی، عباس (1385). مردم داری در رهبری امام خمینی، فصلنامه علمی - پژوهشی متین، شماره 31، صص 82-59
- طباطبایی، سید محمدحسین (1383). المیزان. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی، وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه، چ هجدهم. (نرم افزار جامع تفسیر شیعه، نسخه 3)
- عزتی، ابوالفضل (1358). فقه سیاسی در اسلام، تهران: انتشارات پیام آزادی
- عمید زنجانی، عباسعلی (1377). فقه سیاسی (جلد دوم)، تهران: انتشارات امیرکبیر
- قرائتی، محسن (1388). تفسیر نور (جلد 4)، تهران، مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن
- لسانی فشارکی، محمدعلی و حسین مرادی زنجانی (1391). روش تحقیق موضوعی در قرآن کریم. قم: بوستان کتاب.
- لسانی فشارکی، محمدعلی (1389). روش تحقیق و پژوهش در قرآن کریم، مجله رشد آموزش قرآن، شماره 29، صص 9-6.
- مقیمی، سید محمد (1394). اصول و مبانی مدیریت از دیدگاه اسلام، تهران: انتشارات راه دان
- مطهری، مرتضی (1361). مجموعه آثار (1)، مجموعه گفتارها. تهران: انتشارات صدرا
- مکارم شیرازی، ناصر (1305). مدیریت و فرماندهی در اسلام. قم: انتشارات هدف.
- ملکی منفرد، زهرا (1387). «طاعت از دیدگاه قرآن کریم»، پایان نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه شهید اشرفی اصفهانی.

- میرزایی اهرنجانی، حسن (1385). رفتار سازمانی با رویکرد اسلامی. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- **Karim Quran**. Translation by Abolfazl Bahrapour (2008). Avaya Quran Publication.
- **Nahj al-Balagheh**. Seyyed Sharif Razi (2005). Translator: Abdolmohammad Ayati. Islamic News Agency and Nahj al-Balagheh Foundation Publications.
- Amedi, Nasehuddin (2004). **Ghorar al-Hekam & Dorar al-Kelam**. Translation of Seyyed Hossein Sheikholeslami. Qom: Ansarian Publications.
- Amid Zanjani, Abbas Ali (1998). "**Political Jurisprudence (Volume Two)**", Tehran: Amirkabir Publications
- Darwish, Hassan. Farzaneh Dokht, Nasrin (2010), "**The Leader-Follower Relationship (LMX) in Energy Creation and Creativity in the Workplace**", Public Management Journal, Faculty of Management, University of Tehran. No. 5. pp 21-38.
- Elbaz, A.M.&M. Yacine(2017). "**The Role of Wisdom Leadership in Increasing Job Performance**". *Tourism Management*, Vol. 63: 66-76.
- Ezzati, Abolfazl (1358). "**Political Jurisprudence in Islam**", Tehran: Payam-e Azadi Publications.
- Jafari, Sakineh & Kazem Mir Moghaddam (2013). "**The Investigating the Role of Servant Leaders in the Development of Social Capital**". *Human Resource Development and Support*, No. 28:65-96.
- Khaki, Gholamreza (2008). "**Research Methodology with an Approach to Theses Writing**". Tehran: Drayat.
- Lange, S.; K.C. Bormann&J. Rowold(2018). "**Mindful Leadership: Mindfulness as a New Antecedent of Destructive and Transformational Leadership Behavior**". *Grinterakt Org*, available: <https://doi.org/10.1007/s11612-018-0413-y>
- Lesani Fesharaki, Mohad Ali (2010). "**Research Methodology in the Holy Quran**", Quran Education Development Magazine, No. 29, pp. 9-6.
- Lesani Fesharaki, Mohammad Ali & Hossain Moradi Zanjani (2006). "**The Methodology of the Research in the Holy Quran**". Qom: The Book Garden Institute.
- Makarem Shirazi, Nasser (1305). "**Management and Command in Islam**". Qom: Target Publications.
- Maleki Monfared, Zahra (2008), "**Obedience to the View of the Holy Quran**", MSc Thesis, Shahid Ashrafi University of Isfahan.
- Mirzaei Ahranjani, Hassan(2006). **Organizational Management with Islamic Approach**. Qom: Department of Research and University.
- Moghimi, Seyyed Mohammad (2015). "**Principles and Principles of Management from an Islamic Perspective**", Tehran: Rahan Publications.
- Motahari, Morteza. (1983). "**Collection of Works (1), Collection of Speeches**". Tehran: Sadra Publications.
- Porezat, Ali Asghar (2014). **Our Management**. Tehran: Bonyad Nahj Al Balaghah Publications.
- Porezat, Ali Asghar(2014). **Income on Scientific Research Method**. Meydacgi.
- Qara'ati, Mohsen (2009). "**Tafsir-e Noor (Vol. 4)**", Tehran, Cultural Center, Lessons from the Quran

- Saad Abadi, Hassan (2009). "**Proposed Model in the Analysis of Relations between Leader and Follower of Imam Khomeini's School**". *Proceedings of the First National Conference on Imam Khomeini Leadership Dimension (RA)*. Tehran, Iran: Payame Noor University, No. 2: 430-499.
- Seyed Javadin, Seyed Reza (2004). "**Organizational Behavior Management**". Tehran: Naghsh Danesh Publications.
- Shafi'i, Abbas (2006). "**Ethnicity in Imam Khomeini's Leadership**", *Matin Scientific and Research Quarterly*, No. 31, pp. 59-82.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein (2004). *Al-Mizan*. Translator: Seyyed Mohammad Bagher Mousavi Hamedani. Qom: Islamic Publications Office, Associate Professor of the Seminary. (Shi, version 3)
- Tonkenjad, Mandani (2006). "**A Comparison of Two Servant and Transformational Leadership Styles**." *Tadbir*, No. 174: pp. 26-22.

